

SIXTEN

Talous ja humanismi

KORKMAN

Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava

© Sixten Korkman ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2022

ISBN 978-951-1-45977-4

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2022

SISÄLLYS

Esipuhe	7
1 Aluksi: mitkä ovat kysymykset?	9
OSA I KRISTINUSKO	41
2. Elämän mysteeri ja Jumalan kaipuu	45
3. Katolisen kirkon hegemonia	57
4. Protestanttinen reformaatio	69
5. Calvinismi kapitalismin avittajana	81
6. Luterilaisuus pohjoismaisen hyvinvointivaltion arvopohjana	90
7. Onko Jumalan aika ohi?	101
OSA II VALISTUS	111
8. Tieteen kulttuuri ja vallankumous	115
9. Valistus ja poliittinen vastuullisuus	129
10. Valistus ja talouden vapaus	141
11. Suuri vaurastuminen	159
12. Valistuksen perintö ja tulevaisuus	173
OSA III KAPITALISMI	191
13. Kapitalismi talousjärjestelmänä	195
14. Kapitalismin ideologia ja uusliberalismi	215
15. Kapitalismin poliittiset kipukohdat	234
16. Kolmas tie ja ideoiden taistelu	258
OSA IV HUMANISMI	279
17. Humanismin kaipuu	283
18. Humanismin merkityksestä	305
19. Maallista uskontoa etsimässä	330
20. Lopuksi: credo	346
Kirjallisuus	369

ESIPUHE

Jokaisella meistä on käsitys maailmasta ja jopa maailmankaikkeudesta, vaikka tuo käsitys on kenties pinnallinen ja jäsentämätön. Meillä on myös mielipiteitä hyvästä ja pahasta, oikeasta ja väärästä sekä siitä, miten meidän tulisi elämämme elää. Lisäksi useimmilla meistä on näkemyksiä hyvästä yhteiskunnasta ja politiikalle asetettavista vaatimuksista. Mistä nuo käsitykset tai arvomme ja uskomuksemme kumpuavat? Ja miten ne vaikuttavat käyttäytymiseemme?

Näitä humanismille ominaisia kysymyksiä voi esittää sekä yksilön että yhteiskunnan tasolla. Jokaisessa yhteiskunnassa on enemmän tai vähemmän yhteisesti omaksuttuja arvoja ja uskomuksia. Missä ovat niiden juuret? Mikä on niiden merkitys talouden ja yhteiskunnan kannalta? Vastauksia pohdittaessa liikumme laajasti ymmärretyn kulttuurin kentässä. Suppeasti ymmärrettyä kulttuurilla tarkoitetaan eri taidemuotojen avulla ilmaistuja inhimillisiä kokemuksia ja niiden merkitysten tulkitsemista. Kulttuuri voidaan ymmärtää ja määritellä monin tavoin.

Kulttuuri avaa ovia perimmäisiä kysymyksiä koskevaan pohdintaan. Se antaa meille virikkeitä ja oivalluksia sekä isoja kysymyksiä koskevaa ymmärrystä. Kulttuuri yltää elämän tarkoitusta ja tavoitteita koskevaan pohdintaan. Taloudessa on sen sijaan kyse siitä, miten saamme leipää ja leivän päälle voita. Talous on välineellisesti tärkeä, sillä ilman kohtuullisesti toimivaa taloutta

ei yleensä voi olla kelvollista kulttuuria. Kulttuurin tavoin talous ei kuitenkaan ole itseisarvollista, siinä ei ole kyse perimmäisistä tavoitteista. Siksi kulttuuri on taloutta kiinnostavampaa, viime kädessä myös olennaisempaa.

Tätä nykyä elämme markkinataloudessa tai kapitalismissa, joka on sekä talousjärjestelmä että ideologia. Osaltaan tämä kirja etsii kapitalismin aatteellisia juuria, joita löytyy uskonpuhdistuksesta tai protestanttisesta reformaatiosta sekä uuden ajan tieteen kulttuurista ja eritoten valistusajan ajatusmaailmasta. Lisäksi pohdin kysymystä siitä, miten kapitalismi muokkaa arvojamme ja uskomuksiamme sekä niiden kautta yhteiskunnan kehitystä.

Olen avoin kritiikille, että käsittelen vaikeita kysymyksiä puutteellisen asiantuntemuksen pohjalta. Kulttuuri on laaja ja moniulotteinen ilmiö, minkä takia sen merkityksen arviointi on erinomaisen vaikeaa. Toisaalta kukaan ei ole erheetön asiantuntija perimmäisten kysymysten äärellä; meillä on jokaisella tarve ja oikeus niitä koskevaan mietiskelyyn. Kirjan keskeinen sanoma on kulttuurin ja humanismin merkityksen korostaminen. Sekä itsemme että talouden ja yhteiskunnan kehityksen ymmärtäminen – ja muuttaminen – vaatii kulttuurisia tekijöitä ja niiden merkitystä koskevaa pohdintaa.

Käsittekirjoitusta ovat kommentoineet Tuomas Heikkilä, Petter Korkman, Ilkka Niiniluoto, Paavo Peisa, Jukka Pekkarinen ja Matti Pohjola. Tekstin viimeistelyssä ovat auttaneet Jarkko Vesikansa ja Eila Rikkinen. Olen heille kaikille kiitollinen. Esitetyt näkemykset virheineen ovat, kuten aina, kirjoittajan vastuulla.

Lukuvihje: tämän kirjan voi tavanomaiseen tapaan lukea ensimmäisestä luvusta aloittaen. Kirjan osat ovat kuitenkin siten itsenäisiä, että niihin voi tutustua myös ensimmäinen luku ohittaen ja haluamassaan järjestyksessä.

1

ALUKSI: MITKÄ OVAT KYSYMYKSET?

Yhteiskunnallinen kehitys on monimutkaisen vuorovaikutuksen tulos, monen tekijän summa. Tässä kirjassa esittelen ja perustelen näkemystä, että kulttuuri laajasti ymmärrettynä on tärkeä talouden ja yhteiskunnan kehityksen taustatekijä. Tämä on humanistisille tieteille ominainen näkökulma, jolle ekonomistit ovat perinteisesti antaneet vain vähän painoa. Näin osaltaan siksi, että kulttuuri on kovin laaja ja epämääräinen käsite, josta on vaikea esittää täsmällistä tarkastelua. Lisäksi taloustieteen valtavirta perustuu suppeaan psyyken luonnehdintaan, jossa ihmisen oletetaan olevan omaa hyötyään rationaalisesti maksimoiva yksilö (*economic man*). Tämän robottimaisen olion mieltymykset tai preferenssit ovat annettuja ja muuttumattomia yli ajan. Taloustieteen keskiössä on valintoja tekevä yksilö; kulttuuri sen sijaan on yhteisöön ja sen jäsenten vuorovaikutukseen liittyvä käsite. Taloustieteilijät ovat pyrkineet muo-

toilemaan yleispäteviä ja ajattomia periaatteita, mikä paljolti sulkee kulttuuriset vaikutukset analyysin ulkopuolelle.¹

Myös yhteiskunnan instituutiot otetaan taloutta tarkasteltaessa lähes poikkeuksitta annettuina, eli niiden taustaa ei juuri tarkastella. Useimmiten näin rajattu tarkastelu on analyysin tavoitteiden kannalta riittävä. On kuitenkin ilmeistä, että instituutiot eivät synny tyhjästä tai itsestään; niiden taustalla on taloudellisia ja poliittisia intressejä sekä historian kuluessa eri tavoin syntyneitä ideoita tai arvoja ja uskomuksia. Instituutioiden toimivuus on lisäksi vahvasti sidoksissa ihmisten väliseen luottamukseen sekä heidän käsityksiinsä hyvästä elämästä ja yhteiskunnasta – ihmisten arvomaailmaan. Kulttuuristen tekijöiden huomioon ottaminen on tarpeen erityisesti pohdittaessa instituutioiden ja talouden historiallista kehitystä tai eri talousjärjestelmien eroavuuksia.

Tämä kirja käsittelee talouden ja kulttuurin suhdetta tai vuorovaikutusta ja erityisesti kulttuurin merkitystä talouden kehityksen kannalta, mikä edellyttää nojaamista humanistisiin tieteisiin. Aluksi on syytä selvittää, mitä keskeisillä käsitteillä tässä yhteydessä ymmärretään.

Mitä on talous?

Talous on järjestelmä, joka tuottaa yhteiskunnan jäsenille tavaroita ja palveluksia – päivittäisistä ruokatarvikkeista sekä pesukoneista ja asuinrakennuksista autoihin ja oopperanäytöksiin. Talouden toiminnan tekee tärkeäksi se, että saatavissa olevien tavaroiden ja palvelujen määrä on aina pienempi – ja laatu heikompi – kuin mitä

¹ Moderni taloustiede pitää sisällään erilaisia lähestymistapoja; käyttäytymistä tutkiva taloustiede (*behavioral economics*) ottaa huomioon psykologisia havaintoja siitä, kuinka ihmisen käyttäytyminen monella tapaa poikkeaa perinteisesti ymmärretystä rationaalisesta päätöksenteosta; esim. Kahneman (2012). Lisäksi yksilöiden käyttäytymistä kuvaavan mikrotaloustieteen osana ovat erilaiset peliteorian sovellukset, joissa käyttäytyminen riippuu ihmisten välisestä vuorovaikutuksesta ja siitä, miten muiden odotetaan käyttäytyvän.

ihmiset haluaisivat. Moni meistä tahtoo kuluttaa enemmän tavaroita ja palveluksia sekä omistaa enemmän varallisuutta kuin mihin meillä on mahdollisuuksia. Samalla haluaisimme viettää enemmän vapaa-aikaa eli tehdä vähemmän työtä. Toisaalta kyse ei välttämättä ole kulutuksen määrän kasvattamisesta. Yhä useampi pitää ilmaston lämpenemisen torjumiseksi tärkeänä, että vähennämme fossiilisten polttoaineiden käyttöön perustuvaa tuotantoa ja kasvihuonepäästöjä. Lisäksi haluamme puhtaita vesistöjä ja luonnon moninaisuutta edistäviä ikimetsiä. Yhteiskunnan käytävissä olevat keinot eivät kuitenkaan salli kaikkien tavoitteiden saavuttamista törmäämättä niukkuuden periaatetta ilmentäviin tavoiteristiriitoihin.

Mahdollisuuksia ylittävistä toiveista syntyvä niukkuuden ongelma tarkoittaa, että kaikki eivät voi saada kaikkea haluamaansa, ja että yhteiskunnan on pyrittävä tehokkaaseen talouden toimintaan. Samalla on löydettävä ratkaisu sille, miten kakku – tuotannon tulos – jaetaan. Ymmärrettävästi tästä ja monesta muusta talouteen liittyvästä kysymyksestä vallitsee yhteiskunnassa kovin erilaisia käsityksiä. Sanomattakin on selvä, että talouden toiminnalla on suuri merkitys koko yhteiskunnan kannalta. Taloudellinen vaurastuminen parantaa monella tapaa ihmisten elinolosuhteita ja elämän laatua – tai luo siihen ainakin mahdollisuuksia. Talouden kasvu voi vaikuttaa myös ihmisten moraaliin, mistä aiheesta on historian saatossa esitetty erilaisia käsityksiä.

Talouden toimintaa voidaan organisoida eri tavoin. Käytännössä lähtökohtana on nyttemmin yleensä markkinatalous tai kapitalismi², joka on viime vuosikymmeninä levinnyt kaikkialle maailmaan. Markkinatalouden toiminta on hajautettua siten, että eri toimijat – yritykset ja kotitaloudet, palkansaaajat ja pääoman

2 Käytän näitä termejä vaihtoehtoina, vaikka ne eivät tarkalleen ottaen ole synonyymejä. Markkinatalous viittaa tuotannon organisointiin markkinoilla tapahtuvan vaihdannan perusteella, kun taas kapitalismi viittaa tuotannossa tarvittavan pääoman yksityiseen omistukseen (luku 13).

omistajat, ostajat ja myyjät – pyrkivät kukin edistämään omia päämääriään kaupanteolla tai sopimusten ja transaktioiden avulla. Toimintojen koordinaatio taloudessa tapahtuu sitä kautta, että hintamekanismi tasapainottaa kysynnän ja tarjonnan markkinoilla. Taloustieteen keskeisiä sanomia on, että markkinatalous toimii määrätyin ehdoin tehokkaasti – toisaalta tehokkuuden ehdot eivät käytännössä koskaan ole kaikilta osin voimassa. Lisäksi ei ole mitään takeita siitä, että markkinatalous olisi vakaa tai oikeudenmukainen.

Näistä syistä missään yhteiskunnassa ei ole pelkkää markkinataloutta. Sitä täydentää kaikkialla julkisen sektorin monimuotoinen toiminta, jonka laajuus kuitenkin vaihtelee melkoisesti. Sekatalouksien yhtenä ääripäänä on angloamerikkalainen markkinapainotteinen järjestelmä, jossa valtio ensisijaisesti vastaa lähinnä laista ja järjestyksestä sekä ulkoisesta puolustuksesta. Toista ääripäätä edustaa pohjoismainen hyvinvointivaltio, joka laajalla rintamalla täydentää tai korvaa yksityistä markkinaehtoista toimintaa ja huolehtii kansalaisista kehdestä hautaan.

Markkinataloudella on nyttemmin vahva asema lähes kaikissa maissa, mutta yhteiskuntajärjestelmien kirjo on suuri. Länsimaissa taloutta valvoo ja säätelee parlamentaarinen demokratia ja siihen kuuluva oikeusvaltio, muualla maailmassa poikkeamat näistä ovat tavallisia. Venäjällä ja useissa kehitysmaissa ongelmana on yksinvaltiuden suojelusta nauttiva kleptokratia tai ryövärikapitalismi, markkinatalouden irvikuva, jossa oligarkkien monopoliasemassa olevat yritykset riistävät korruptoituneen poliittisen järjestelmän hiljaisella hyväksynnällä niin kuluttajia kuin työntekijöitä. Kiinan kommunistisen puolueen ohjauksessa oleva valtiokapitalismi ihmisoikeusloukkauksineen on aivan oma tapauksensa. Talouden toiminta on aina sidoksissa yhteiskunnan instituutioihin, ja taloutta arvioitaessa on otettava huomioon talouden ja politiikan välinen vuorovaikutus.

Mitä on humanismi?

Sana humanismi on monimerkityksinen. Usein sillä viitataan humanistisiin tieteisiin, joiden *tehtävänä on ihmisen tietoisien toiminnan ja sen tulosten tutkiminen historiallisissa yhteyksissään*.³ Ensisijaisesti humanististen tieteiden aluetta on kulttuuri. Humanisti on tutkija tai opiskelija, jonka mielenkiinnon kohteena on filosofia, historia, uskonnonhistoria, taidehistoria, kielitieteet, arkeologia, antropologia – ihminen kulttuurisena oliona.

Humanististen tieteiden tutkimusaiheita ovat kulttuuri laajassa mielessä sekä eritoten arvot ja uskomukset, joita syystä voi pitää ihmiselämän kannalta tuiki tärkeitä. Vain niitä pohtimalla voimme ottaa kantaa perustavaa laatua oleviin kysymyksiin, sellaisiin kuin mikä on maailmassa tärkeää, mikä on hyvä yhteiskunta, ja miten meidän tulisi elää. Humanismilla viitataan myös renessanssin myötä syntyneeseen kulttuurivirtaukseen ja sivistysihanteeseen, joka korostaa antiikin perintöä sekä yleissivistyksen ja taiteiden merkitystä ihmisen älylliselle ja moraaliselle kehitykselle (luku 17). Ken korostaa kulttuuria, hän alleviivaa samalla humanististen tieteiden ja taiteiden tärkeyttä.

Edellä mainitun lisäksi humanismi on ihmisyyteen keskittyvä elämäntarkastus. Humanismille tärkeitä arvoja ovat kanssaihmisten arvokkuuden kunnioittaminen, vapaus, oikeudenmukaisuus ja yhteisöllisyys.⁴ Vaikka humanismi tässä mielessä on arvosidonnainen elämäntarkastus, se ei ole tarkkarajainen oppi vaan moniarvoinen näkemys. Nykyisin humanismi on korostetun maallistunut luonteeltaan sekä tieteisiin ja järkipäraseen pohdintaan nojaava maailmantarkastus.⁵

3 Niiniluoto (2015).

4 Cave (2022).

5 Suomalainen filosofi Georg Henrik von Wright vieroksui modernin humanismin usein uskonnonvastaista asennetta, minkä takia hän ikääntyneenä ei enää kutsunut itseään humanistiksi vaan oman aikansa kriittiseksi tarkkailijaksi.

Humanistinen ajattelu on varsin laaja-alaista ja seurauksiltaan merkittävää. Yhdellä lauseella ilmaistuna: *Katsomalla viimeisten parinsadan vuoden kehitystä, on helppo nähdä, miten suuri anti humanistisella ymmärryksellä on ollut yhteiskunnan tasa-arvon, demokratian, koululaitoksen, eettisen ymmärryksen, kriittisen lukutaidon, kieliteknologisten sovellusten sekä kulttuurin ja taiteiden edistämisessä ja elämää haittaavien uskomusten purkamisessa.*⁶ Tähän luonnehdintaan voi yhtyä sillä varauksella, että humanismin merkitys ei aina ole helposti nähtävissä vaan voi vaatia jonkin verran historian tarkastelua.

Mitä on kulttuuri?

Eino Leino kirjoitti (kokoelmassaan *Tähtitarha* vuodelta 1912) yli sata vuotta sitten hieman ilkeästi kulttuurista muun muassa seuraavan värssyn:

*"Kyltyyri! Kyltyyri! Kyltyyri!"
Tuo huuto on Suomessa syyri,
Mut mikä on se kyltyyri?
Kas, siinäpä pulma on jyyri.*

Kansallisrunoilijamme värssyssään esittämään kysymykseen on etenkin antropologien ja muiden humanististen tieteiden edustajien toimesta esitetty sadoittain vastauksia, mutta mikään niistä ei ole saavuttanut yleistä hyväksyntää. Sanakirjan määritelmä kulttuurista on, että se tarkoittaa yhteisön tai koko ihmiskunnan henkisten ja aineellisten saavutusten kokonaisuutta; tässä merkityksessä käytetään myös sanaa sivistys.

Ensimmäisenä kulttuuri-sanaa käytti tiettävästi roomalainen filosofi ja poliitikko Cicero, joka tarkoitti sillä hengen tai

6 Pirjo Hiidenmaa (Helsingin yliopiston tietokirjallisuuden professori), *Suomen Kuvalehti* 29.4.2022.

sielun viljelemistä tai jalostamista. Tällöin on paljolti kyse yksilön kasvattamisesta ja kouluttamisesta. Samuel Pufendorf, 1600-luvulla elänyt saksalainen filosofi ja juristi – jolla oli tärkeä sija suomalaisen Anders Chydeniuksen lukulistalla – tarkoitti kulttuurilla *kaikkia niitä keinoja, joilla ihmiset voittavat alkuperäisen barbaarisuutensa ja saavuttavat täyden inhimillisyyden*. Näennäisesti yksinkertaisen määritelmän esittää Euroopan kulttuurihistoriasta neliosaisen teoksen kirjoittanut Hartvig Frisch, jonka mukaan *kulttuurilla tarkoitetaan tapoja sanan tavanomaisessa merkityksessä*. Sen jälkeen hän luettelee pitkän listan kulttuurin osa-alueista, jotka kattavat lähes kaiken inhimillisen toiminnan. Analyttisemmän määritelmän on esittänyt antropologi Adamson Hoebel, jonka mukaan *kulttuuri on integroitu ja opittu järjestelmä, joka on yhteiskunnan jäsenille ominainen, ja joka ei perustu biologiseen perintöön*.

Vuosikymmeniä sitten taloustieteilijä Kenneth Boulding esitti hyödyllisen ajatuskulun kulttuurin määrittämiseksi. Hän totesi ensin, että määrätyn yksilön kohdalla pätevä vaihtoehtojen paremmuutta koskeva väite on hänen mielipiteensä tai preferenssinsä. Sen sijaan jonkin ihmisjoukon kohdalla päteväksi ymmärretty vaihtoehtojen paremmuutta koskeva väite on jotain enemmän; se on moraalinen kanta tai yhteinen arvo. Tätä kautta Boulding määrittää kulttuurin: jokainen kulttuuri voidaan määrittää yhteisten arvojensa ja uskomustensa avulla; ilman niitä yhteistä kulttuuria ei ole olemassa.⁷ Bouldingin määritelmän kanssa yhtäpitävästi ovat kulttuuria tutkineet ekonomistit esittäneet, että *kulttuuri tarkoittaa niitä perinteisiä uskomuksia ja arvoja, jotka etnisissä, uskonnollisissa ja sosiaalisissa ryhmissä siirtyvät melko*

7 Boulding (1969). Hän moitti taloustiedettä kulttuurin huomiotta jättämisestä. Samassa hengessä hän moitti oppihistorian sivuuttamista opetuksessa sillä perusteella, että kyse on *kuolleiden miesten vääristä mielipiteistä*.

*muuttumattomina sukupuolvesta sukupuoleen.*⁸ Tätä voi pitää yhtenä kulttuurin yhteiskuntatieteellisenä määritelmänä.

Vaihtoehtojen paremmuutta koskeva preferenssi tai paremmuusjärjestys riippuu olennaisesti kahdesta seikasta: siitä, mitä pidämme hyvänä ja tavoiteltavana (arvot), sekä siitä, mitä ajattemme kunkin vaihtoehdon seurauksista (uskomukset). Voimme ojentaa toiselle ihmiselle auttavaa kättä joko siksi, että tunnemme häntä kohtaan empatiaa ja/tai siksi, että uskomme itse hyötyvämmme myöhemmin avunannosta. Voimme kannattaa tulojen tasausta joko myötätunnosta köyhiä kohtaan tai siksi, että uskomme tuloerojen pienentämisen parantavan koko yhteiskunnan toimintaa.

Uskomukset eivät välttämättä perustu empiirisiin tai muihin todisteisiin vaan ovat enemmänkin saman kulttuuriipiirin yhteisesti omaksumia, ennakkoluulojen kaltaisia oletuksia. Siksi arvot voivat värittää uskomuksia, mikä on usein ongelmana yhteiskuntaa arvioitaessa. Vapauden arvoon vannova näkee herkästi markkinatalouden myönteisemmässä ja hyvinvointivaltion kielteisemmässä valossa kuin tasa-arvon kannattaja. Toisaalta omaksumamme arvot voivat olla ehdollisia uskomuksille: tulojen tasausta on helpompi arvostaa, jos tutkimustiedon valossa – tai muista syistä – uskoo sen myönteisiin vaikutuksiin. Arvot värittävät uskomuksia ja päinvastoin.

Yhteiskuntatieteilijöiden käyttämä kulttuurin käsite on sisällöltään laaja – jos kohta vähemmän laaja kuin antropologinen, lähes kaiken inhimillisen toiminnan kattava kulttuurin käsite. Suppeasti ja sovinnaisemmin voi kulttuurin ymmärtää tarkoittavan sitä, mitä käsitellään päivälehtien kulttuurisivuilla. Tällöin fokuksessa ovat muun muassa kirjallisuus, taide, musiikki, teatteri

⁸ Guiso et al. (2006). Tämä määritelmä on laaja mutta silti suppeampi kuin edellä esitetty sanakirjan luonnehdinta. Samassa hengessä voidaan myös puhua määrätyn alan kulttuurista kuten tieteellisestä kulttuurista, urheilun kulttuurista tai poliittisesta kulttuurista. Näillä viitataan eri aloilla omaksuttuihin yhteisiin arvoihin ja tapoihin.

ja tanssi, elokuva, muotoilu ja arkkitehtuuri. Kyse on inhimillisten kokemusten ja tunteiden sekä arvojen ja uskomusten ilmaisukeinoista tai kielistä tai menetelmistä niiden tulkitsemiseksi ja ymmärtämiseksi. Tätä on joskus kutsuttu humanistiseksi tai esteettiseksi kulttuurin käsitteeksi.⁹

Eri taidemuodoilla on tunnetusti kullakin omat erityispiirteensä ja perusteensa. Kuten Sibeliuksen väitetään sanoneen, *musiikki alkaa siit, missä sanat loppuvat*. Vastaavaa voi sanoa tanssista ja kuvataiteista. Taiteet voivat lukijassa, katselijassa tai kuuntelijassa herättää empatiaa toisia ihmisiä kohtaan sekä uusia oivalluksia ja ideoita tai ihmettelyä ja kysymyksiä. Eri taidelajit auttavat meitä ymmärtämään ja arvioimaan muita ja itseämme sekä aikamme ilmiöitä ja yhteiskuntaa. Taiteiden kokonaisuus on tärkeä kulttuurinen ilmiö mutta eri asia kuin kulttuuri yhteiskuntatieteellisessä tai antropologisessa mielessä.

Kulttuuri ymmärretään tässä yhteydessä eri asiana kuin instituutio. Ekonomistin silmin instituutio on mekanismi sosiaalisten valintojen tekemiseksi ja niiden toteuttamiseksi. Instituutiot ovat sääntöperusteisia ja muodollisia, ne perustuvat sopimuksiin tai lainsäädäntöön. Joskus käsitettä laajennetaan siten, että puhutaan myös epäformaaleista instituutioista, joilla viitataan normeihin tai vakiintuneisiin käytäntöihin. Selkeämpää on rajata instituutio tarkoittamaan muodollisia sääntöjä, jolloin normit kuuluvat kulttuurin piiriin.¹⁰

Kulttuuri on erinomaisen laaja ja monisisältöinen käsite. Seuraavassa mielenkiinnon kohteena ovat paljolti sellaiset arvojen ja

9 Johansson (2017). Tämä humanistisen kulttuurin käsite on lähellä sitä, jota C. P. Snow (1959) tarkoitti jakaessaan 1950-luvulla kulttuurin luonnontieteelliseen ja humanistiseen, joiden välillä hänestä oli valitettava kuilu. Sittemmin on korostettu, että humanismi on läsnä molemmissa ja arvostaa suuresti tiedettä; Cave (2022).

10 Acemoglu et al. (2005). Guiso et al. (2006) sekä Alesina ja Giuliano (2015) rajaavat instituutiot tarkoittamaan vain formaaleja sääntöjä, North (1990) sisällyttää käsitteeseen myös epäformaalit säännöt tai normit.

uskomusten muodostamat kokonaisuudet, uskomusjärjestelmät, jotka ovat kokonaisvaltaisia ja joista merkittäviä esimerkkejä ovat uskonnot ja poliittiset ideologiat. Tällaisille uskomusjärjestelmille on ominaista, että ne kertovat jotain olennaista ihmisen ja yhteiskunnan historiasta tai lähtökohdista, tarjoavat arvioita sosiaalisten ja taloudellisten sekä poliittisten olosuhteiden hyvyydestä, toimivat ihmisten identiteetin kiinnekohtana sekä esittävät suosituksia ihmisten ja/tai yhteiskunnan toiminnalle. Uskomusjärjestelmä saattaa myös sisältää teleologisen historiakäsityksen eli kertomuksen siitä, mikä on maailman tulevaisuus ja ihmiskunnan määränpää, kuten taivas tai helvetti (kristinusko), maallinen paratiisi (kommunismi) tai ihmisen ”täydellistyminen” (Hegel).¹¹

Tärkeä tosiasia on, että modernissa yhteiskunnassa on edustettuna kovin erilaisia arvoja ja uskomuksia. Tästä voi syntyä jännitteitä ja vastakkainasetteluja, etenkin jos kulttuurierot ovat yhteydessä uskonnollisiin tai etnisiin eroihin. On haitaksi, jos yhteiskunta jakaantuu päällekkäisten kulttuurierojen takia kahteen tai harvaan väestöryhmään. On eduksi, jos kulttuuriset identiteetit ovat eri väestöryhmille ainakin osittain yhteisiä. Silloin ihmiset voivat edustaa eri uskontoja tai poliittisia ideologioita mutta silti laulaa samassa kuorossa tai olla muuten samojen harrastusten piirissä.¹²

Parin viime vuosikymmenen aikana on syntynyt taloustieteen haara, kulttuurin taloustiede, joka tarkastelee sekä laajasti ymmärretyn kulttuurin ja talouden vuorovaikutusta että suppeasti ymmärretyn kulttuurisen toiminnan taloudellisia edellytyksiä ja seurauksia. Kulttuurin taloustieteen yhdeksi osa-alueeksi on

¹¹ Festenstein ja Kenny (2005), Fukuyama (1992) ja Fasting (2021).

¹² Sen (2007). Filosofi Amartya Sen tarkastelee tätä kysymystä ja kertoo myös identiteetin merkitystä valaisevan anekdootin. Sen mukaan fasistipuolueen edustaja kehotti 1920-luvulla italialaista nuorukaista liittymään fasistipuolueeseen. *Ei käy, sanoi nuori mies, sillä isä ja isoisä olivat sosialisteja. Tyhmä vastaus, arvioi fasisti, mitä olisit sanonut jos isäsi ja isoisäsi olisivat olleet murhaajia?* Vastaus: *No, siinä tapauksessa olisin tietysti liittynyt fasistipuolueeseen.*

muodostunut uskonnon taloustiede, joka tutkii uskonnon merkitystä talouden kannalta. Tämä on luonnollista, sillä ihmiskunnan kulttuurihistoria ja uskonnonhistoria olivat pitkään lähes sama asia; maallinen kulttuuri nousi keskeiseksi vasta 1700-luvun valistuksen myötä. Myös suppeammin ymmärretty kulttuuri – kuten taiteet, kirjallisuus ja musiikki – on tärkeä ihmisten hyvinvointiin ja yhteiskunnan toimivuuteen vaikuttava tekijä. Seuraavassa tarkastelen pääasiassa laajasti ymmärretyn kulttuurin roolia mutta myös suppeammin ymmärretyn kulttuurin merkitystä (etenkin luvussa 18).¹³

Mistä arvot ja uskomukset kumpuavat?

Laajasti ymmärretyn kulttuurin sisältö on arvoja ja uskomuksia, mieltymyksiä ja ihanteita, ideoita ja visioita. Ne siirtyvät paljolti sukupolvelta seuraavalle kotikasvatuksen ja opetuksen kautta. Toisaalta ne myös muuttuvat ajan myötä kokemusten kautta. Kulttuurin vaikutuksia voi pohtia sen syntyperää pohtimatta, mutta kysymys omaa mielenkiintoa ja merkitystä: mikä määrittää uskomuksiamme ja arvojamme, mistä ne kumpuavat? Tähän kysymykseen on annettavissa lukuisia vastauksia, jotka täydentävät toisiaan ja voivat kukin olla osatotuus.¹⁴

Uskonto ja kirkko olivat pitkään länsimaissa älyllistä elämää hallitseva auktoriteetti, jonka opetuksia ei ollut soveliasta tai sallittua kyseenalaistaa. Totuutta haettiin *Raamatusta*, ja sen tulkinnassa auttoivat piispat ja papit sekä auktoritatiivisen aseman saavuttaneet kirkkoisät. Katolisen kirkon opit ohjasivat suuressa osassa Eurooppaa runsaan vuosituhannen ajan – ja osassa Eurooppaa vielä pitempään – sekä ihmisen arkielämää että käsityksiä siitä,

13 Alesina ja Giuliano (2015) luo katsauksen kulttuurin taloustieteeseen laajasti ymmärrettynä; Towse (2003) käsittelee suppeammin ymmärrettyä kulttuurin taloustiedettä.

14 Ks. esim. Mokyr (2016).

miten talouden ja yhteiskunnan tulisi toimia. Luterilainen kirkko on vuorostaan opastanut vuosisatojen ajan suomalaisia elämään Jumalan tahdon mukaisella tavalla, jos kohta kirkon auktoriteetti on viime sotien jälkeisenä aikana heikentynyt.

Uskonnon vaikutukset eivät aina ole suoria ja ilmeisiä; ne voivat olla välillisiä ja pitkävaikutteisia sekä siksi tiedostamattomia. Sosiologian perustajiin kuulunut Max Weber esitti toista sataa vuotta sitten teesin, jonka mukaan protestanttinen etiikka edisti kapitalismin syntyä. Viime vuosina on esitetty näkemystä, jonka mukaan pohjoismaisen hyvinvointivaltion arvopohja on maallistunutta luterilaisuutta. Kuten tiedetään, sosioekonomiset järjestelmät poikkeavat vertailtaessa angloamerikkalaisia maita Etelä- ja Pohjois-Eurooppaan. On perusteita arvioida, että näillä eroilla on osaltaan juurensa omaksutuissa uskonnoissa. On paljon viitteitä siitä, että uskonnot tänäkin päivänä värittävät käsityksiä talouspolitiikasta ja valtion roolista.

Tiede ja tutkimus voivat olla ideoiden lähteenä. Tällöin auktoriteetteina toimivat tieteentekijät ja eri alojen asiantuntijat, ja tärkeänä lähtökohtana on järkiperäinen pohdinta sekä ideoita tai teorioita tukeva empiirinen evidenssi. Tieteellinen yhteisö saattoi 1600-luvulla torjua Ptolemaioksen maakeskeisen maailmanjärjestyksen ja siirtyä kannattamaan Kopernikuksen aurinkokeskeistä järjestelmää sitä tukevan todistusaineiston ansiosta. (Silti uusi näkemys joutui pitkään kamppailemaan vanhan kanssa ennen hyväksymistään.) Järkiperäinen pohdinta johti ajan myötä, etenkin valistuksen aikana, uusiin ideoihin myös yhteiskuntapolitiikassa ja talouden osalta. Tieteen ja asiantuntijoiden keskeinen asema ongelmien tutkijoina ja toimenpidesuosituksen esittäjinä on osa valistuksen perintöä ja modernismin tunnusmerkkejä.

Tiedon ja tieteen roolia arvioitaessa on syytä tiedostaa yhteiskuntatieteiden dilemma: yleensä ei ole mahdollista suorittaa kontrolloituja kokeita, minkä takia vaarana on, että ideologiset en-

nakkoluulot värittävät johtopäätöksiä.¹⁵ Tekninen analyysi voi olla objektiivista tai arvovapaata, mutta politiikkasuositukset ovat herkästi sidoksissa tutkijan arvomaailmaan. Erityisesti näin on talous- ja yhteiskuntapolitiikan osalta: jokainen suositus on sidoksissa johonkin moraaliseen kannanottoon, oli se julkilausuttu tai ei. Lauseista, jotka kertovat miten asiat ovat, ei voi päätellä miten niiden pitäisi olla – jollei pohdintaan lisätä jokin arvoperusta, kuten niin kutsuttu Humen laki tai Humen giljotiini toteaa. Jopa näennäisesti täysin arvovapaa analyysi saattaa olla sidoksissa tutkijan arvomaailmaan.¹⁶

Arvosidonnaisten ennakkoluulojen yhteydessä voi viitata psykologiseen ilmiöön, jota esimerkillisellä suomen kielellä kutsutaan ”kognitiiviseksi dissonanssiksi”. Tällä tarkoitetaan syvän aatteellisen vakaumuksen omaksuneen ihmisen taipumusta kieltää faktat ja todellisuus, jos ne ovat ristiriidassa oikeana pidetyn uskonnollisen tai poliittisen uskomuksen kanssa. Tässä on syy, minkä takia poliittinen väittely usein ja ajoittain talouspoliittinenkin keskustelu ilmentää ”faktaresistenssiä”: mielipiteet eivät muutu vaikka faktat sitä puoltavat. Sen sijaan keksitään erilaisia syitä uskomusten ja tosiasioiden välisten erojen selittämiseksi.

Toimivuus käytännössä tai tehokkuus on osaltaan ideoiden hyväksymisen kriteerinä. Lentämisen mahdollisuutta on vaikea

15 Kukaan ei ole luonnehtinut tätä ”kontrafaktuaalin” puutteesta aiheutuvaa ongelmaa osuvammin ja hauskemmin kuin presidentti Mauno Koivisto teoksessaan *Väärää politiikkaa: Optimistit katsovat, että historia ja kokemus osoittavat, kuka oli oikeassa, kuka väärässä. Valitettavasti tämä kuitenkin on perusteeton oletamus: yleensä yksi vaihtoehto toteutuu ja muut jäävät toteutumatta, ja samanaikaisesti tapahtuu niin monta muuta asiaa, ettei myöhemmin ole yksiselitteisesti todettavissa, mikä mistäkin johtuu ja mistä syystä. Tavan takaa esitetään myös olettamusta, että ihmiset oppisivat virheistänsä. Perustellumpi lie nee kuitenkin oletamus, että vahingosta vihasutataan eikä viisastuta, minkä takia yleensä ei kannata odottaa koettelemusten kasvattavan kunnolliseen käyttäytymiseen.* Koivisto (1978).

16 Schumpeter (1954) käsittelee laajasti analyysin arvosidonnaisuutta eli sitä, että analyysia väistämättä edeltää ja ehdollistaa tutkijan visio tarkasteltavasta ilmiöstä.

kiistää sen jälkeen, kun lentokoneet ovat osoittaneet kykynsä lentää. Markkinoihin ja vapaaseen hinnanmuodostukseen nojautuva talous on vuosisatojen saatossa osoittautunut talouden tehokkuuden kannalta edulliseksi, mitä keskusjohteisten suunnittelutalouksien kokemusten valossa on vaikea kieltää. Tupakan haitallisuutta ei monikaan enää kiistä. Tutkittu tieto ja sen pohjalta tehtyjen ennusteiden toteutuminen käytännössä on onneksi monelta osin nyky-yhteiskunnan uskomusten perustana.

Hallitsijoiden vallankäyttö, vallassa olevien etu, saattaa olla ideoiden taustalla. Yksinvaltiat voi määrätä sen, mikä on totta ja oikein ja mikä ei, ja niin diktaattorit ovat aina tehneetkin. Autoritaarisissa maissa – kuten esimerkiksi Kiina, Venäjä, Unkari ja Puola – kulttuuripolitiikan tehtävänä on vaikuttaa ihmisten arvoihin ja asenteisiin kansan yhtenäisyyden ja valtion vahvistamiseksi. Keinoja ovat yleensä perinteisten arvojen korostaminen – perhe, uskonto, isänmaa – ja kansallisen historian vääristäminen. Kyse voi myös olla yksilön ja vähemmistöjen oikeuksien polkemisesta tai yleensä arvoliberalismin vastustamisesta.

Talouden kehitys voi vaikuttaa asenteisiin ja uskomuksiin. Vakaa ja vahva sekä laajasti väestön elintasoja nostava talouskehitys edistää avoimuutta ja suvaitsevaisuutta sekä tukee demokratian toimintaa. Vastaavasti talouden ajautuminen lamaan ja kriisiin on omiaan lisäämään suvaitsemattomuutta ja vihamielisyyttä muukalaisia kohtaan sekä heikentämään demokratian edellytyksiä. Tätä havainnollistavat esimerkiksi kehitys Euroopassa 1930-luvun laman aikana ja populismin nousu vuoden 2008 syttyneen globaalin finanssikriisin jälkeen.¹⁷ Kapitalismiin kuuluvan kilpailun ja voiton tavoittelun eetos vaikuttaa sekin arvoihin – joidenkin mielestä myönteisesti, toisten mielestä kielteisesti.

Taloudelliset intressit ovat usein omaksuttujen näkemysten ja poliittisten kannanottojen taustalla. Ollakseen salonkikelpoisia

¹⁷ Talouskehityksen vaikutuksesta yhteiskunnan moraaliseen luonteeseen ks. Friedman (2005).

ne on kuitenkin puettava näennäisesti pyyteettömien ideoiden muotoon. Jokaisella ihmisellä on voimakas taipumus nähdä asia siten, että oma etu on myös yhteiskunnan etu. Näin ajattelevat vuorineuvokset ja pankkiirit, kuten myös ammattiyhdistysliikkeen johtajat ja yliopistojen professorit. Usein oman edun esittäminen yhteisenä etuna on tietoista edunvalvontaa, mutta joskus tuo asenne epäilemättä perustuu vilpittömään uskoon näkemyksen oikeellisuudesta. Ja toki on mahdollista, että intressidonnainen näkemys vastaa totuutta, vaikka näin ei ole syytä kevein perustein olettaa. Poliittisen ja taloudellisen vallan intressit kietoutuvat monesti toisiinsa. Tämä ei koske ainoastaan autoritaarisia järjestelmiä vaan myös Euroopan maita ja Yhdysvaltoja.

Vallan ja intressin yhdistelmä on Karl Marxin materialistisen historiakäsityksen ytimessä. Sen mukaan luokkataistelusta tai hallitsevan luokan eduista riippumattomat ideat tai ideologiat ovat vain petollinen illuusio. Feodaalisessa yhteiskunnassa aatelismies halusi uskotella olevansa vähäväkisten ja naisten puolustaja, vaikka hän todellisuudessa oli köyhyyden osasyys ja saattoi kohdella naisia kaltoin. Teollisessa yhteiskunnassa ideologian tehtävänä on ihannoida markkinoita ja yrittäjien voiton maksimointia – työläisten tai luonnon riistosta ja muista ongelmista piittaamatta. Propagandan tehtävänä on tuottaa ”vääriä tietoisuutta” todellisuuden kätkemiseksi ja valheellisen kuvan ylläpitämiseksi. Tässä tehtävässä apuna ovat koululaitos ja kirkko sekä valtaapitävien ohjaama media.

Ideat ovat ymmärrettävissä vain ottamalla huomioon niiden yhteiskunnallinen tausta, ja etusidonnaisuudella voidaan usein selittää päivänpoliittisia kannanottoja. Monet ihmiset toimivat oloissa, joissa he joutuvat myötäilemään työnantajansa käsityksiä – *kenen leipää syöt, sen lauluja laulat*. Yhteiskunnallinen tausta on tärkeä, mutta näkemys, jonka mukaan kaikki ihmisten yhteiskunnallinen ajattelu on vain taloudellisten etujen sanelemaa, johtaa

perusteettomaan kyynisyyteen ja relativismiin tai etusidonnaisuudesta riippumattomien näkemysten kieltämiseen.¹⁸

Joillakin ideoilla – uskonnon lisäksi – on juurensa todella syvällä historiassa. Tästä esimerkkinä ovat ihmisoikeudet, joita pohti jo yli kaksi vuosituhatta sitten Aristoteles ja joita kehitti stoalainen koulukunta antiikin Kreikassa ja Roomassa.¹⁹ Katolinen kirkko omaksui ajatuksen Jumalan edessä tasa-arvoisesti arvokkaasta ihmisestä, ja kristinusko levitti tätä käsitystä laajasti Eurooppaan, minkä jälkeen ihmisoikeuksien käsite on käynyt läpi monivaiheisen historian. Tänä päivänä ihmisoikeuksilla on merkittävä asema niin kansallisesti kuin kansainvälisen yhteisön piirissä ihmisten moraalisesti oikean ja väärän kohtelun arvioinnissa. Yleensäkin voi väittää, että yhteiskunnalliset ideat muuttuvat hitaammin kuin todellisuus. Näin ollen esimerkiksi taloudesta keskustellaan tänäkin päivänä melko samoin käsittein kuin Adam Smith vuosisatoja sitten, vaikka teknologia sekä talouden ympäristö ja toimintatavat ovat muuttuneet varsin paljon.

Kulttuurissa havaittu polkuriippuvuus selittää osaltaan sen, että nykyisten arvojen juuret ovat usein kaukana menneisyydessä. Auktoriteettiin nojaavat käsitykset säilyvät yli pitkien aikojen, kun uusille sukupolville opetetaan edellisten polvien arvoja ja uskonnokappaleita. Sosiaalinen paine saa ihmiset hyväksymään ne näkemykset, jotka ovat hallitsevia heidän lähipiirissään ja sosiaalisesti arvostettujen ihmisten keskuudessa. Ihmisellä on psykologien tunnistama taipumus pysyä vanhoissa kannoissaan ja sulkea silmänsä sellaiselta uudelta informaatiolta, joka ei ole yhteen sovitettavissa aiemmin omaksuttujen näkemysten kanssa.

Muutoksen hitaudesta johtuen ideat ja arvot vaikuttavat yhteiskuntaan jopa vuosisatojen ajan. Kiinnostava esimerkki tästä on

18 Mannheimin (1936, 2005) mukaan etusidonnaisuuden merkitys on rajallinen etenkin silloin, kun on kyse ”vapaan älymystön” toiminnasta tai tarkasteltaessa merkittävien filosofien tai yhteiskunnallisten ajattelijoiden näkemyksiä.

19 Sihvola (2004 a).

Pohjois- ja Etelä-Italian eroavuudet. Erot ovat suuria, vaikka molemmilla alueilla on ollut samat instituutiot vuodesta 1871 alkaen, jolloin Italia yhdistyi itsenäiseksi tasavallaksi. Pohjois-Italia on vauras ja hyvin toimiva alue, jossa on runsaasti sosiaalista pääomaa eli ihmiset luottavat toisiinsa. Etelä-Italia on köyhää seutua, jossa korruptio rehottaa ja rikollisuus (mafia) on yleistä. Ihmisten luottamus yltää lähinnä vain oman perheen tai suvun jäseniin.

Tutkimuksissa tätä eroa on selitetty sillä, että Pohjois-Italiassa oli myöhäisellä keskiajalla itsenäisiä kaupunkivaltioita. Niissä vallitsi kaupungin asukkaiden osallistumiseen perustuva itsehallinto, joka tarjosi turvaa vihollisia vastaan ja muita julkisia hyödykkeitä. Tämä loi yhteisöllisyyttä ja myönteisiä asenteita yhteiseen toimintaan sekä myötävaikutti kehitystä eteenpäin vievään, kaupunkivaltioiden väliseen kilpailuun, joka näkyi niin talouden kuin kulttuurin ja politiikan saralla. Etelä-Italiassa mitään vastaavaa ei tapahtunut; ihmiset olivat sotilaallisesti vahvojen mutta muilta osin kehittymättömien valtakuntien pelkkiä alamaisia ilman mitään mahdollisuuksia vaikuttaa yhteisön valankäyttöön. Tutkimusten mukaan tuo historiallisesti kaukainen institutionaalinen ero heijastuu vielä tänä päivänä ihmisten asenteissa ja kulttuurissa, vaikka alkuperäinen syy on kauan sitten kadonnut.²⁰

Toisaalta kulttuurissa tapahtuu määrätyissä tilanteissa yhteiskunnallisesti merkittäviä muutoksia, joskus nopeitakin, eritoten jos yhteiskunnan koetaan laajasti ajautuneen syvään kriisiin. Aasiasta Eurooppaan 1300-luvulla saapunut rutto, ”musta surma”, vaikutti monella tapaa yhteiskunnan kehitykseen. Arviolta jopa yli puolet väestöstä Pohjoismaissa ja lähes puolet Euroopan väestöstä kuoli

20 Italian tapausta analysoi Putnam (1993), jonka väitteille Guiso et al. (2016) löytävät vahvaa empiiristä tukea. Toinen esimerkki kulttuurin merkityksestä on, että pohjoismaisten maahanmuuttajien jälkeläiset Yhdysvalloissa suhtautuvat myönteisemmin yhteiseen vastuuseen ja tulonsiirtoihin kuin muualta tulleet maahan tulijat. Lähtömaa vaikuttaa jälkeläisten asenteisiin, vaikka institutionaaliset olot ovat kaikille Yhdysvaltoihin tulleille samat.

tautiin²¹, mikä johti työvoimapulan kautta palkkatason merkittävään kohoamiseen sekä ammattitaitoa omaavien mestareiden ja käsityöläisammattien statuksen – ja rahallisen korvauksen – nousuun. Lisäksi moni eurooppalainen oppinut ihmetteli Jumalan tahtoa ja sitä tulkitsevaa kirkkoa, mikä osaltaan loi maaperää renessanssille sekä sittemmin reformaatiolle ja valistukselle.²²

Ajallisesti läheisempiä esimerkkejä kriisien vaikutuksista ovat Saksan ja Japanin poliittisen kulttuurin muutos toisen maailmansodan jälkeen sekä osaltaan viime vuosikymmenten kehitys Vietnamin ja Kiinassa. Japanissa oli jo aikaisemmin, 1870-luvulta alkaen, pyritty määrätietoisesti talouden ja yhteiskunnan modernisaatioon ottaen oppia länsimaista – minkä jälkeen talouden kasvu nopeutui varsin merkittävästi.

Kulttuurinen vuorovaikutus maailmassa on kautta aikojen ollut merkittävää. Yhdysvallat on tästä hyvä esimerkki: sen kieli tulee Englannista, aakkoset foinikialaisilta, lukujärjestelmä Intiasta (arabimaiden kautta), paperi ja kirjapaino Kiinasta sekä uskonto Lähi-idästä. Vastaavasti suomalaisten arvojen juuret ovat antiikin Kreikassa ja kristinuskossa sekä humanismin ihmiskäsityksessä ja valistusajan filosofiassa. Toki Suomella on omat kansalliset myyttinsä, kuten kaikilla mailla, mutta silti kulttuurimme ja yhteiskuntajärjestelmämme on tuontitavaraa, muualta opittua. Keskinäinen kulttuurinen riippuvuus herättää osaltaan kysymyksen siitä, onko koko maailman tasolla joiltain osin yhteisiä kulttuurisia arvoja.

21 Jedwab et al. (2022).

22 Zakaria (2021).

Miksi kulttuuri on yhteiskunnallisesti tärkeää?

Kulttuurilla on merkityksensä, mutta sen huomioiminen ei tarkoita muiden tekijöiden, kuten taloudellisten kannusteiden vaikutusten kieltämistä. Ihmiset pyrkivät lähes aina ja kaikkialla edistämään etujaan ja reagoivat siihen, missä määrin eri vaihtoehtoista voi hyötyä. Juutalaisten menestyminen pankkitoiminnassa ja tieteissä selittyy heihin historiassa kohdistuneilla muun toiminnan rajoitteilla – kulttuuristen tekijöiden ohella.

Taloushistorioitsijoiden usein esittämä havainto on, että yrityksillä on runsaan työvoiman ja matalien palkkojen oloissa vain vähäistä kiinnostusta panostaa työn tuottavuutta kohottaviin innovaatioihin; tämä ei johdu kulttuurista vaan puuttuvista kannustimista. Yhdysvalloissa maahan muuttaneet somalit työllistyvät paremmin kuin meillä, mikä selittyyneen Suomen avokätisemmällä sosiaaliturvalla ja sen kannustinvaikutuksilla pikemmin kuin somalien kulttuurilla. Lisäksi kantaväestön rasistiset ennakkoluulot epäilemättä vaikeuttavat somalien työllistymistä Suomessa. Kulttuuriset tekijät ja taloudelliset kannustimet eivät ole vaihtoehtoisia selityksiä vaan toisiaan täydentäviä tekijöitä.²³

Kulttuuriset ilmiöt ovat kovin eriluonteisia. Mieltymys purjehdittamiseen tai klassiseen musiikkiin ovat esimerkkejä kulttuurisista ilmiöistä, joiden yhteiskunnallinen merkitys on kaiketi melko vähäinen. Arvot ja uskomukset voivat kuitenkin muodostaa kokonaisvaltaisen näkemyksen, kuten poliittisen ideologian tai uskonnon tai muista tekijöistä koostuvan maailmankuvan. Maailmankuva tai maailmankatsamus on tätäkin laajempi käsite. On sanottu, että *maailmankuva on tietyn aikakauden tai ihmisryhmän*

23 Kannusteiden merkitystä havainnollistaa seuraava historiallinen kokemus. Isosta-Britanniasta lähetettiin 1800-luvun alkupuoliskolla rikoksista tuomittuja vankeja Australiaan. Kun kuljettajat saivat vankia kohti kiinteän korvauksen, oli vankien kuolleisuus pitkän merimatkan aikana 60 prosenttia. Kun järjestelmää muutettiin siten, että korvaus maksettiin vain hengissä perille tulleista vangeista, kuolleisuus aleni 1,5 prosenttiin; Nycander (2009).